

Очилов Алишер Тўлис ўғли
Бухоро далаат университети профессори,
тарих фанлари доктори

Фаттуллаев Фаррух Фазлиддин ўғли
Бухоро давлат университети таянч
докторанти

БУХОРОНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ИРРИГАЦИЯ ТАРМОҚЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Бухоро воҳасида антропоген ландшафтнинг шаклланишида Зарафшон дарёси ҳамда воҳанинг тарихий географияси муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳолатни ҳудуддаги археологик объектларда олиб борилган илмий тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, Бухоро воҳасининг қадимги ўзанлари ҳавзасида аниқланган ва ўрганилган ибтидоий жамоа маконларининг жойлашув топографияси аҳоли турмуши тарзида сув манбаларининг, айниқса Зарафшон дарёсининг ўрнини яққол намоён этади.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Бухоро воҳасида инсонларнинг дастлабки жойлашуви ва ҳудуднинг тарихий-географик қиёфасини шаклланишида Зарафшон дарёси беқиёс аҳамиятга эга бўлган. Шу боис мазкур мақолада айнан шу масалалар атрофлича ёритилади.

Калит сўзлар: Бухоро воҳаси, Зарафшон дарёси, Амударё, тарихий география, плейстоцен, голоцен.

РОЛЬ ИРРИГАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ФОРМИРОВАНИИ БУХАРЫ

Аннотация. В формировании антропогенного ландшафта Бухарского оазиса важное значение имеют река Зарафшан и историческая география оазиса. Это подтверждают результаты научных исследований, проведенных на археологических объектах региона. В частности, топография расположения первобытнообщинных поселений, выявленных и изученных в бассейне древних русел Бухарского оазиса, наглядно демонстрирует роль водных источников, особенно реки Зарафшан, в образе жизни населения.

Исходя из этого, можно сказать, что река Зарафшан сыграла неоценимую роль в первоначальном размещении людей в Бухарском оазисе и формировании историко-географического облика региона. Поэтому в данной статье подробно освещаются именно эти вопросы.

Ключевые слова: Бухарский оазис, река Зарафшан, Амударья, историческая география, плейстоцен, голоцен.

THE ROLE OF IRRIGATION NETWORKS IN THE FORMATION OF BUKHARA

Annotation. The Zarafshan River and the historical geography of the oasis play an important role in the formation of the anthropogenic landscape in the Bukhara oasis. This is confirmed by the results of scientific research conducted at archaeological sites in the region. In particular, the topography of the placement of primitive communal sites identified and studied in the basin of the ancient rivers of the Bukhara oasis clearly demonstrates the role of water sources, especially the Zarafshan River, in the lifestyle of the population.

Based on this, it can be said that the Zarafshan River played an incomparable role in the initial settlement of people in the Bukhara oasis and the formation of the historical-geographical appearance of the region. Therefore, this article will cover these issues in detail.

Keywords: Bukhara oasis, Zarafshan river, Amu Darya, historical geography, Pleistocene, Holocene.

Ўрта Осиёнинг йирик деҳқончилик марказларидан бири бўлган Бухоро воҳаси географик жойлашувига кўра қадимдан Шарқ ҳамда Жануби-ғарб мамлакатларини боғловчи савдо-иқтисодий ва маданий кўприк вазифасини бажариб келган. Воҳа Хитой цивилизацияси ва Қадимги Шарқ ҳудудларининг маданий-хўжалик таъсирида ривожланиб, асрлар давомида юксак деҳқончилик маданияти, ривожланган ҳунармандчилик ва савдо марказларидан бирига айланган.

Бухоро воҳаси ўз даврида ҳозирги Бухоро ва Навоий вилоятларининг катта қисмини қамраб олган бўлиб, бу ҳудудда инсонлар тош давридан бошлаб яшаб келган. Воҳанинг асосий сув манбалари Зарафшон дарёси, Амударё (мл.авв. III мингйилликка қадар) ва Қашқадарё ҳисобланган. Шу билан бирга, воҳанинг шаклланиши ва сугорма деҳқончилигининг ривожидан Зарафшон дарёсининг ўрни беқиёс аҳамият касб этган.

Зарафшон дарёсининг шаклланиши ер шари тарихини геологик даврлаштиришдаги "Плейстоцен" даврида, археологик даврлаштиришнинг "Палеолит" даврига бориб тақалади. Бу даврда Ўрта Осиёда Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёлари вужудга келади. Ўз даврида бу дарёлар Каспий денгизига қуйилган бўлиб, уларнинг ҳудуди жанубда Помир-Олой, шимолда Тянь-шан, ғарбий томонда Ҳиндикуш ва Копет тоғ тизмалари шаклида чўзилиб, Кавказ ва Каратайда Элбурс билан боғлаб, жануби-ғарбий Тянь-Шандан, шимоли-шарқий Орол денгизигача бориб етган.

Зарафшон дарёси шимолдан Туркистон, жанубдан Ҳисор ҳамда Зарафшон тизмалари туташган ерда 3154 метр баландликда жойлашган Зарафшон музлиги(музликнинг узунлиги 24,7 км, кенглиги 1,7 км бўлиб, қалинлиги 200 м ни ташкил қилади [1])дан бошланиб[2], ғарбда Қизилкумнинг Сандикли қумигача (781 км) чўзилган. Зарафшон водийси ҳудуди аста-секин кенгайиб бориб, дарёсининг энг юқори қисмида унинг эни 4-5 км. ли бўлиб, Киштутсойнинг Зарафшонга қуйиладиган жойидан ҳавза яна тораяди. Ундан куйида эса водий яна кенгая бориб, Бухоро воҳаси ҳудудларида унинг эни 60-70 км гача бориб етади[3]. Зарафшон водийсининг Ўзбекистон қисмидаги узунлиги 480 км га яқин бўлиб, айнан шу ҳудудлар бўйлаб мана шу масофада тарихий даврларда Самарқанд, Бухоро ва Қорақўл воҳалари ташкил топган.

В.Л.Шульц асарларида Зарафшон дарёсини Амударёнинг қадимги ирмоғи деб айтиб ўтади[4]. Ҳақиқатдан ҳам Голоцен даврида неотектоник жараёнлар фаол кечиши натижасида Турон плитасининг жанубий минтақаларида ўсиш тезлашади.

Пойканд Қорақўл массиви бирмунча кўтарилади. Зарафшоннинг қадимий оқими Бухоро воҳасида дамланиб, ҳозирги Яккатут яқинида Мохондарё ва Гужайли ўзанлари бўйлаб Қизилкумнинг ичкарасига томон уриб кетади. Бу икки қадимий ўзан бўйлаб у Чуқурқўл, Мохонқўл, Уртақўл, Чандирқўл, Замонбобо, Кичиктузкон, Каттатузкон, Лўхли, Оғачуюқ, Қандирли, Қайикли, Қурбонбой, Раҳматбобо, Кичикпорсон, Каттапорсон ва Эчкиқирон каби бир қанча қўллар занжирини ҳосил қилади. Сўнгра 150 км масофада бутун Урганжий даштини кесиб ўтиб, Оқрабод ва Нарғизқалъа деган жойларда Амударёга бориб қуйилади. Қадимда Зарафшонни Амударё билан туташтирган Мохондарёнинг сувсизликдан кейинчалик қуриб қолган кўҳна ўзанлари ҳозирги вақтда тамоман қуруқ ва усти пўрсик шўр ҳамда атрофи юлғун босган қўллар орасида деярли билинмай кетган бўлса-да, аммо чўл бағрида, хусусан, барханлар остида жуда яхши, сақланган. Баъзи жойларда унинг кенглиги 30, чуқурлиги эса 1,5-2 метрга боради.

Мохондарёнинг ўзанларидан бири Амударёнинг ўнг қирғоғига жойлашган Нарғизқалъа яқинида тўртта арнага ажралиб, дельта ҳосил қилади ва чуқур ҳамда кенг жарликлар орқали Амударёга бориб туташади. Жарликларни маҳаллий аҳоли «сувлот» деб атади. Улардан биринчиси Охурсувлот, иккинчиси Жилғиндисувлот ёки Юлғунлисувлот, учинчиси Шўрсувлот ёки Ойхонсувлот, тўртинчиси Сувлисувлот ёки Дигисувлот номлари билан машҳур. Бу сувлотларнинг эни 75-125, чуқурлиги эса 15-20 метрга тенг.Мохондарёнинг яна бир ўзани Нарғизқалъадан 18км жануби-шарқда жойлашган Оқрабод мавзеи яқинида Шўрётқок, Сарибой, Поянда, Қумсувлот ва Жарсувлот каби бешта тармокқа бўлиниб, у ҳам Амударёга бирлашади[5].

Милоддан аввалги 6-5 мингйилликларда Зарафшон дарёси Амударёга қуйила бошланиши натижасида Зарафшоннинг делта қисми ҳам одамлар яшаши учун қулай ҳудудга айлана бошланади. Натижада ҳудудларни аҳоли томонидан ўзлаштириш бошланади.

Голоцен даврида Бухоро воҳаси ҳудудида яшил даштлар, кўплаб кўллар ва каналлар мавжуд бўлган. Ҳайвонот дунёсида қушлар ва балиқлар жуда кўп бўлган. Зарафшон водийсида ҳали суғорма деҳқончилик вужудга келмаганида дарёнинг барча сувлари Бухоро воҳаси томон интилган. Мил.ав. 3 минг йилликка келиб Марказий Осиёда иқлим ҳарорати исиши оқибатида, Бухоро воҳасида чўлланиш бошланади[6]. Шу даврдан бошлаб воҳада Зарафшон дарёсининг аҳамияти ҳар қачонгидан ортади. Бухоро воҳасининг шимолий-шарқий ва марказий қисмлари аҳоли томонидан ўзлаштирилиши натижасида Зарафшондан сув олган Бухоронинг ғарбий қисмидаги Моҳондарё, Гурдуш, Гужайли, Замонбобо кўли, Чуқуркўл, Ўртақўл ва бошқа сув ҳавзалари қуриди. Ҳудудлардаги сувли кўллар тузконларга айланади.

Мил.ав. 3 минг йилликка келиб Марказий Осиёда иқлим ҳарорати исиши оқибатида, Бухоро воҳасида чўлланиш бошланади[7]. Натижада Зарафшон дарёсининг суви Амударёгача бормай қолади ва Зарафшон дарёсининг сувининг қадри Бухоро воҳаси учун ҳар қачонгиданда ортади.

Ҳозирги Навоий шаҳридан қуйроқдан бошлаб, Зарафшон деярли ҳар икки томондан ўраб олинган чўллар орасида қолади. Дарёнинг ўнг соҳили бўйлаб Конимех чўлининг жанубий қисмлари суғорилган[8], дарёнинг бу ўзани В.А.Шишкин томонидан Конимех ариғи деб номланган[9]. Зарафшоннинг чап соҳили бўйлаб Чўлималикнинг шимолий қисмини сув билан таминлаб Ҳазора дарбандига оқиб киради[10].

Ҳазора дарбандидан чиққач, у ўз водийсининг қуйи қисми томон йўл олади. Водийнинг қуйи қисмига кириши билан Зарафшон дарёсининг оқим йўналиши жануби-ғарб томон бурилади. Шу йўналишда у конуссимон шаклда Бухоро воҳасини ҳосил қилади.

Зарафшон дарёси Бухоро воҳасига киргач дарёдан унинг енг қадимги йирик табиий ирмоғи Вобкентдарё ажралиб чиқади. Вобкентдарё ҳақида Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида ҳам маълумотлар учрайди. Наршахий асарида Вобкентдарё “Хифрат” номи билан аталиб “Ҳамма анҳорни халқ қазиган, аммо Хифрат анҳорининг қазилишида халқ заҳмат чекмаган, сувнинг ўзи уни ўйиб қазиган”-деб такидлайди. Вобкентдарё ўз навбатида бир қанча ирмоқларга бўлиниб 40 минг гектар майдонни сув билан таъминлаган[11], бу ҳудудлар ҳозирда Бухоро вилоятининг Вобкент, Ромитан ва Жондор туманларига тўғри келади.

Вобкентдарёдан 10 км қуйида Бухоро ва унинг атрофини сув билан таъминлаган Шоҳруд канали бош олади. Бу жой Дуоба номи билан аталади[12]. Қадимда Зарафшон дарёсининг делтаси Амударёгача бориб етишганлигини Зарафшон дарёсининг қуйи қисмида қадимги ирмоғи Моҳондарё фаолиятдан кўришимиз мумкин[13]. Моҳондарё Қоракўлдарёнинг ўнг қирғоғидан шимоли-ғарбга томон ажралиб чиқади ва воҳани сув билан таъминлайди. Воҳанинг жанубий-ғарбий қисми ҳам Зарафшон дарёси сабабли, аҳоли яшаши учун қулай макон ҳисобланган.

Бухоро воҳаси 4 томондан чўл билан чегараланган ҳисобланади. Воҳа шимолий қисмдан Қизилқум атрофидаги Ичкиликүм чўли билан, шарқий қисмдан ноёб ўсимликлар ўсувчи Чўлималик билан, жанубдан Канобчўл билан (ҳозирда Самарқанд вилоятига тўғри келади), ғарбда эса Қизилқум чўли билан чегарадош. Бухоро воҳаси табиий-географияси шаклланишида, минг йиллар мобайнида ўзлаштириб, обод этилган суғорма деҳқончилик ерларининг сув билан таъминлашда Зарафшон дарёсининг тутган ўрни муҳим аҳамият касб этганини, воҳада дарёдан 35та магистрал каналлар оқиб чиққанидан ҳам кўришимиз мумкин. Шунинг учун, тарихчилар томонидан “Бухоро-Зарафшон дарёсининг туҳфаси” деб такидлаганига ва илмий адабиётларда Бухоро воҳаси “Қуйи Зарафшон воҳаси” деб юритилишига гувоҳ бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент,1972. -Б.22.
2. Шульц В.Л. Гидрография Средней Азии. –Ташкент,1958. -С.59.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3 жилд, 2002 йил, 675 бет.
4. Шульц В.Л. Гидрография Средней Азии. –Ташкент,1958. -С.57.
5. Тўраев Ҳ.Ҳ. Бухоро тарихи (ўқув кўлланма). –Бухоро:Дурдона,2020. -Б.53-54.
6. Шмидт М.А. Геологический и гидрогеологический очерк западной части Зеравшанской котловины.— «Материалы по гидрогеологии и инженерной геологии УзССР». вып. V, Ташкент, -С.28.;
7. Шишкин В.А. Варахша. –М.,1963. -С.8.
8. Ситяковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зеравшана.- ИТОРГО . Кн.1. вып. II. -Ташкент,1900. стр. 129.
9. Шишкин В.А. Варахша. –М.,1963. С.10.
10. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент,1972. -Б.25.
11. Нурматов К.Н. Экономические проблемы комплексного развития сельского хозяйства. -Ташкент,1961. -С.43.
12. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент,1972. -Б.26.
13. Дробов В.П. Река Махан-Дарья.—ИСАГО. Т. XX. -Ташкент,1932.-С.1-11.